

UOT 94 (479.24)**TÜRKİYƏNİN MƏRKƏZİ ASİYANIN TÜRK DÖVLƏTLƏRİ İLƏ
MÜNASİBƏTLƏRİ**

E.C.İSMAYILOVA
Bakı Dövlət Universiteti
elmiraismayil@gmail.com

Müstəqilliklərini elan etdikdən sonra Mərkəzi Asiyanın Türk Dövlətləri dünyaya inteqrasiyaya başladılar. Zəngin təbii sərvətlərə malik olan Mərkəzi Asiya dünya dövlətlərinin maraq dairəsindədir. Türkiyə Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələr qurmağa başladı. Etnik, dil və din yaxınlığı bu prosesdə öz rolunu oynamışdır. İnteqrasiya siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə həyata keçirilir.

Açar sözlər: Türkiyə, Mərkəzi Asiya, Türk xalqları, inteqrasiya, əlaqələr

Keçmiş SSRİ-nin Türk dövlətlərinin kökləri eynidir. Türk sözündən Türkiyədə yaşayan Türkləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Lakin Mərkəzi Asiyadakı Türklərlə Türkiyədə yaşayan Türklərin kökləri eynidir. Qeyd olunmalıdır ki, etnik mənsubiyyət siyasi və iqtisadi münasibətlərdən ayrıla bilməz (2, 22-23). Məhz buna görə Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətlərinin etnik mənsubiyyəti onların Türkiyə ilə münasibətlərinə öz təsirini göstərir. SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqilliklərini elan edən Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətləri müxtəlif inkişaf modelləri üzərində çalışmağa başladılar. Türkiyə Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələr qurmağa başladı. Etnik, dil və din yaxınlığı bu prosesdə öz rolunu oynamışdır. Digər tərəfdən, yeni yaranmış dövlətlər üçün Türkiyə dünyaya açılan pəncərə idi, onların müstəqilliklərini ilk tanıyan, diplomatik nümayəndəliklərini həmin dövlətlərdə açan bir dövlət idi. Təbii ki, Qərb dövlətləri də Türkiyəni bu bölgədə nəinki öz dostu və müttəfiqi kimi, həmçinin bölgədə sürətli dəyişikliklər edən, Mərkəzi Asiya və Azərbaycanda İranın fundamentalist propaqandasına qarşı bir sipər olaraq görürdülər (4, 193). Ümumiyyətlə, Türkiyə Sovet İttifaqının süqutundan, Varşava paktının dağılmasından və Soyuq müharibənin bitməsindən əvvəl Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə sıx əlaqələr qurmağa başlamışdır (9, 708).

Türkiyənin müasirləşməsi Tanzimat islahatları ilə başlamışdır. I Dünya müharibəsindən sonra Osmanlı imperiyası süqut etdi və 1923-cü ildə Türkiyə Respublikası elan olundu. Mustafa Kemal Atatürkün daxili islahatlarının baş-

lıca məqsədi Türkiyəni Avropa dövlətinə çevirmək idi. II Dünya müharibəsindən sonra Sovet İttifaqının tələbləri Türkiyəni xarici siyasətində seçim etməyə vadar etdi və 1952-ci ildə Türkiyə NATO-ya üzv oldu. Digər Qərb qurumlarına qoşulması (Avropa Şurası, İƏT və s.) Türkiyənin Qərbə meyillərini gücləndirdi. Beləliklə, 1990-cı illərin əvvəllərində Türkiyə əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan, Qərblə sıx əməkdaşlıq edən və bazar iqtisadiyyatına malik olan çoxpartiyalı dünyəvi dövlət idi (1, 4).

Türk dövlətlərini bir-birinə yaxın edən faktorlardan biri dindir. Sovet hakimiyyəti dövründə İslam dini qadağan olunsada, Malaşenkonun qeyd etdiyi kimi İslam dəst-xətti Sovet cəmiyyətində heç bir zaman qırılmayıb (5, 66-67). O, həmçinin qeyd edir ki, İslam ideal cəmiyyətin qurulmasına – İslam iqtisadiyyatı modelinə iddialıdır (10, 39).

Digər amil Türk xalqlarının dilləridir. Türkiyə 1928-ci ildə latın əlifbasını qəbul elədi. Azərbaycanla Mərkəzi Asiya dövlətləri də həmin ildə latın əlifbasına keçmişlər. Lakin Sovet hökuməti bu əlifbanı latın əlifbasına heç bənzəməyən və Türk fonetikasına uyğun olmayan kiril əlifbası ilə dəyişdi. Ümumi əlifbanın qəbul edilməsi məsələsi yenidən 1989-cu ildə gündəmə gəldi. Bununla bağlı Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Özbəkistan beynəlxalq konfrans təşkil olunmuşdur və konfransın əldə olunan nəticələrindən biri də Ankarada bir neçə ay çalışacaq beynəlxalq komitənin təsis olunması idi. Komitənin vəzifəsi Azərbaycan, Türk, Qazax, Türkmən, Özbək, Qırğız, Başkird dillərində sözlərin daxil olacağı Türk lüğətinin hazırlanmasından ibarət idi. Sonradan əlli min sözlük iki dilli lüğətlər hazırlanmışdır (4, 195). 1992-ci ildə Azərbaycan, 1993-cü ildə Özbəkistan və Türkmənistan 34 hərfdən ibarət latın əlifbasına keçmişlər.

Müstəqilliklərini elan edən Türk Dövlətlərinin dünyaya inteqrasiyasını iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ 1993-cü ilin sonu 1994-cü ilin əvvəlində əhatə edir. İkinci mərhələ 1994-cü ildən bu günə qədər davam edir. Birinci mərhələdə Sovet İttifaqının süqutu gözlənilmədən olduğundan Qərb ölkələri Mərkəzi Asiya ölkələri haqqında təməl bilgilərə belə sahib deyirdilər və bölgə məsələlərinə maraq göstərmirdilər. Buna səbəb, 1992-1997-ci illərdə Tacikistanda mərkəzi hakimiyyət tərəfdaşları ilə Birləşmiş Tacik müxalifəti arasında baş verən vətəndaş müharibəsi (ən amansız qarşıdurma 1992-ci ilin avqust ayından – 1993-cü ilin iyul ayına kimi davam edib) və 14 noyabr 1944-cü ildə Gürcüstanın Ahıska vilayətindən Mərkəzi Asiyaya sürgün edilən Ahıska türkləri olan Məskətlərə qarşı Özbəkistanda hücumlardır. Tacikistandakı Vətəndaş müharibəsində qismən Rusiyanın iştirakı, bölgədə rus varlığına duyulan ehtiyacın dünyaya göstərilməsi məqsədilə və Məskətlərə qarşı hücumların təşkil olunmasında KGB-nin iştirakı məlumdur (4, 220). Ümumiyyətlə, Fərqa bölgəsində baş verən hadisələrdən sonra 1-5 iyun 1989-cu il tarixlərində təqribən 100 min Ahıska türkü ikinci vətəni olan Özbəkistandan Azərbaycana, Qazaxıstana, Qırğızıstana və Rusiyanın Krasnodar bölgəsi ilə Ukraynaya köçməyə məcbur oldular (7).

İnteqrasiyanın ikinci mərhələsi 1994-cü ildən sonra, ABŞ və Qərbin bölgəyə marağının artmasından başlanır. Buna səbəb, Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətlərinin neft, təbii qaz, qızıl, kömürlə zəngin olmasıdır. Qazaxıstan MDB ölkələri üzrə qurğuşun və xrom filizləri ehtiyatına görə birinci, neft, nikel, mis, fosfor, sink, gümüş ehtiyatına görə ikinci, qızıl, daş kömür, qaz, qalay ehtiyatına görə isə üçüncü yerdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, amerikalı politoloq Z. Bjezinski bildirmişdi ki, "Qazaxıstan Mərkəzi Asiyaya nəzarət edilməsinə imkan yaradır, eyni zamanda, Rusiyaya, Çinə, Xəzər vasitəsilə Qafqaza yol açır. Avrasiya İttifaqının gələcəyi Qazaxıstanın inkişafından birbaşa asılıdır" (6).

Mərkəzi Asiya dövlətlərindən Türkiyənin Qazaxıstanla münasibətləri daha da inkişaf edib. 2009-cu ilin oktyabr ayında Qazaxıstanın prezidenti Nursultan Nazarbayevin Türkiyəyə rəsmi səfəri zamanı iki dövlət arasında Strateji Əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanmışdır. Türkmənistanla münasibətlərə gəldikdə Türkiyə biznesi bu münasibətlərdə mühüm rol oynayır. Qırğızıstanla münasibətlərə gəldikdə siyasi münasibətlər daha çox inkişaf edib, nəinki iqtisadi əlaqələr. Son illər ərzində iki ölkənin bir neçə yüksək səviyyəli nümayəndə heyətlərinin rəsmi səfərləri baş tutub. Bu da Türkiyənin Qırğızıstanla münasibətlərinin genişlənməsində maraqlı olduğunu göstərir. Özbəkistanla münasibətlərdə bir neçə dəfə gərginlik yaşanıb. 1990-cı illərin əvvəllərindən Özbək dissidentlərinin Türkiyədə yaşayıb yaratması, Türkiyə hökumətinin onların Özbəkistana ekstradisiyasından imtana etməsi münasibətlərin soyumasına səbəb oldu. Buna cavab olaraq, 1994-cü ildə Özbək hökuməti Türkiyədə təhsil alan tələbələrini geri çağırdı. 1999-cu ildə Daşkənddə fəaliyyət göstərən bütün Türk İslam məktəbləri bağlandı. 2003-cü ildə münasibətlərdəki müəyyən istiləşmədən sonra, iki ölkə arasında münasibətlər yenə də pisləşdi. Buna səbəb 2005-ci ilin 13 may tarixində Özbəkistanın Ferqana vadisində yerləşən Əndican şəhərində yaşanan qanlı hadisələrindən sonra Türkiyənin BMT-nin məhkəmə hökmünün dəstəkləməsi oldu. Cavab olaraq, Özbəkistan Türk Dövlətlərinin dövlət başçılarının görüşlərinə qatılmaqdan imtina etdi və Abdulla Gülün Özbəkistana səfərini təxirə saldı (8, 6).

Ümumilikdə 1993-cü ildə Azərbaycan, Türkiyə və Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətlərinin dövlət başçıları yeddi dəfə görüşmüş, nazirlik, parlament və alimlər tərəfindən çoxsaylı görüşlər keçirilmişdir. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə Türk İşbirliyi və İnkişaf Agentliyi (TİKA) təsis olundu. Agentlik Azərbaycan və Mərkəzi Asiyanın Türk Dövlətləri ilə çoxtərəfli əlaqələrin qurulması istiqamətində işlər apardı. 1993-cü ildə Mərkəzi Asiyadan bir çox tələbə Türkiyə universitetlərində təhsillərini davam etdirmək üçün Türkiyəyə yola düşdülər. Bundan əlavə, Türk dövlətlərinin paytaxtlarına birbaşa uçuşlar təşkil olundu. Ticarət əlaqələri də sürətlə inkişaf edir. Türkiyədən iri həcmli maşınlar Azərbaycan, Gürcüstan və Mərkəzi Asiyaya yola düşür. Bakıya gələn maşınlar Xəzər dənizindən gəmilərlə Türkmənistanın Krasnovodsk limanına yola düşürlər. Türkiyə televiziya Azərbaycanda və Mərkəzi

Asiyada yayınlanır. 27 noyabr 1993-cü il tarixində təsis olunan Türk Dünyası Xəbərlər Agentlikləri Birliyinin ilk toplantısı Ankarada keçirilmişdir və mərkəzi bürosunun Ankarada qurulmasına qərar verilmişdir. 1993-cü ildə Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSÖY) təsis olunmuşdur. Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan TÜRKSÖY-un üzvləridir. Şimali Kipr Türk Respublikası, Moldoviyaya bağlı Qaqauz Muxtar Respublikası və Rusiyaya bağlı 6 muxtar respublika müşahidəçi ölkə qismində TÜRKSÖY-un üzvləridirlər.

Türkiyə Mərkəzi Asiya ilə əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində təhsil fəaliyyətinə xüsusi önəm verir. 1992-ci ildən başlayaraq türk respublikalarından minlərlə tələbə Türkiyəyə təhsil almaq məqsədilə gəlib. Bundan əlavə, Türkiyə türkcəsinin yayılmasıyla bağlı Bakı və Astanada Yunus Emre İnstitutu fəaliyyət göstərir. 1993-cü ildə X.Ə.Yasəvi adına Beynəlxalq Qazax-Türk Universiteti təsis olunub və Türk dünyasının ilk ümumdövlət universitetidir. 1997-ci ildə Bişkekdə Qırğızıstan-Türkiyə Manas Universiteti təsis olunub və fəaliyyət göstərir. Türkiyə Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələri də inkişaf etdirir, ticarət, nəqliyyat və kommunikasiyalar sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə olunub.

3 oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında Türk ölkələrin dövlət başçılarının IX zirvə toplantısı keçirildi. Toplantı Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının (TDƏŞ) təsis edilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Bununla, Türk xalqlarının yaxınlaşması, ortaq maraqların müdafiə və inkişaf etdirilməsinə təkan verildi. Fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində həmin təşkilatın türkdilli xalqların həyatında önəmli rol oynadığı məlumdur. Ümumiyyətlə, Naxçıvan Zirvə görüşünün rolu Türk dünyasının birgə tərəqqisində böyükdür. Naxçıvan görüşündən sonra Türk Əməkdaşlıq Şurası, Türk Akademiyası, Türk Miras Fondu, Türk Ağsaqqallar Şurası kimi təşkilatlar yarandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Bal, İdris. The Turkish Model and the Turkic Republics. Perceptions Journal of International Affairs. September-November 1998, v. III – N3, s. 4
2. Gideon Gera. The Middle East in 1991: A Year of Promises Unfulfilled// Middle East Contemporary Survey edited by Ami Ayalon, v. XV, Westview Press, 1991, 767 s., s. 15
3. Karpat, Kemal H.. Türkiyə ve Orta Asya. İstanbul-Timaş Yayınları-2014, 304 s., s. 195
4. Malashenko, Alexei V. "Islam versus Communism?," in Russia's Muslim Frontiers: New Directions in Cross-Cultural Analysis, ed. Dale F. Eickelman (Bloomington — Indianapolis: Indiana University Press, 1993), s. 66-67
5. Mərkəzi Asiya dövlətləri real inteqrasiya yolunda // Kaspi qəzeti, 27.07.2017. <http://www.kaspi.az/az/merkezi-asiya-dvletleri-real-inteqrasiya-yolunda/>
6. Özbəkistan'da katledilən Ahıska Türkləri anılıyor//Hürriyet Haber, 12.06.2009, <https://www.google.az/amp/www.hurriyet.com.tr/amp/dunya/ozbekistanda-katledilen-ahiska-turkleri-aniliyor-11804779>
7. Wheeler, Thomas. Turkey's Role and Interests in Central Asia. Saferworld, October 2013, 16 s., s.6)
8. William M. Hale. Turkey // Middle East Contemporary Survey edited by Ami Ayalon, Vol. XV, Westview Press, 1991, 767 s., s. 708)

9. Современный ислам: между политикой и традицией / Интервью с профессором Московского государственного института международных отношений МИД РФ Алексеем Малашенко // Россия и мусульманский мир. 2003, № 5, с. 39)

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ТУРЦИИ С ТЮРКСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Э.Дж. ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

После провозглашения независимости, Тюркские государства Центральной Азии начали активно интегрироваться в мировое сообщество. Центрально азиатский регион, обладающий богатыми природными ресурсами, привлекал внимание крупных государств мира. Турция начала устанавливать с государствами Центральной Азии всесторонние отношения. Этническая, языковая и религиозная близость государств Центральной Азии с Турцией сыграло немаловажную роль в сближении государств. Интеграция проводилась на политическом, экономическом и культурном уровнях.

Ключевые слова: Турция, Центральная Азия, Тюркские народы, интеграция, отношения

RELATIONS OF TURKEY WITH THE TURKIC STATES OF CENTRAL ASIA

E.J.ISMAYILOVA

SUMMARY

After the declaration of independence, the Turkic states of Central Asia began to actively integrate into the world community. The Central Asian region has rich natural resources, that is why, big states of the world are interested in this region. Turkey began to establish comprehensive relations with the Turkic states of Central Asia. The ethnic, linguistic and religious affinity of the states of Central Asia with Turkey played an important role in the rapprochement of states. Integration was carried out at the political, economic and cultural levels.

Key words: Turkey, Central Asia, Turkic peoples, integration, relations